بررسی تزیینات وابسته به معماری در عمارت عالی قاپو

اکرم خلیلی‌پور*
دکتر محمود طاووسی**

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۱/۴/۱۸
تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۱/۷/۹

چکیده: بحث معماری اسلامی بدون پرداختن به تزیینات آن ناقص می‌باشد. زیرا تزیینات جزو لاینفک معماری اسلامی است. بخش عمده‌ای از معماری اسلامی به تزیینات اختصاص یافته و عملکرد وسیع و ارزشمندی در راستای اهداف معماری اسلامی در شکل‌گیری و دوام و بقای آن دارد. این تزیینات می‌تواند شامل کوچک‌ترین اجزای معماری با کاربرد انواع مصالح در ساده‌ترین صورت ممکن تا کلی‌ترین و عمده‌ترین بخش‌های معماری مانند گنبدها، شبستان‌ها و ... با انواع و اقسام مصالح در پیچیده‌ترین شکل‌های مختلف هندسی و انتزاعی با روش‌های گوناگون باشد. تزئینات به کار رفته در بنای عالی قاپو شامل: دیوارنگاره‌ها، کشته‌بری، مقرنس‌کاری، تنگ‌بری، کاشی‌کاری و لایه‌چینی است.

واژگان کلیدی: دیوارنگاره‌ها، کشته‌بری، مقرنس‌کاری، تنگ‌بری، کاشی‌کاری و لایه‌چینی و...

مقدمه

تزیینات وابسته به معماری باعث افزوده شدن ارزش و ایجاد هماهنگی و کارآمدی فضای معماری می‌شود. با توجه به تزیینات آثار باقی مانده مشخص می‌شود که تزیینات نقش اساسی در شکل‌گیری و دوام اهداف معماری اسلامی داشته است. مطالعه درباره تزیینات وابسته به معماری اسلامی ایران بیانگر پیشرفت و تعالی آن طی ادوار مختلف می‌باشد. این تزیینات می تواند شامل بخش‌های مختلف معماری با انواع مصالح و روش‌ها و تکنیک‌های گوناگون باشد.دراین مقاله سعی برآن است که تزیینات وابسته تزییناتی چون دیوارنگارهای عالی قاپو که به دو شیوه تمپرا و آبرنگی کار شده‌اند، لایه چینی، مقرنس‌کاری از نوع تنگ‌بری، کاشی‌کاری و کشته‌بری است. عمارت عالی قاپو که یکی از آثار زیبا و ماندگار عصر صفویه در زمان پایتختی اصفهان با معماری و هنرهای جنبی شاخص خود یک بنای ممتاز این دوره مشهور است.

تزیین در هنر اسلامی و در معماری صفویه

در تزیین اسلامی چه بر روی اشیا وچه بر روی بناها هر نقش‌مایه جزیی از کل است و با تأثیر متقابل و روی هم قرار گرفتن انواع طرح‌ها و مواد مختلف حاصل می‌شود و هر کدام از آنها ماهیت خود را در درون کل نشان می‌دهند. «تزیین در معماری اسلامی چندین کارکرد دارد، اما به نظر می‌رسد که نمود اصلی آن و یا هدف عمده آن ایجاد ارزش‌های ترکیب بندی غیر متمرکز، حل تمامی آن عناصری که در دیگر سنت‌های معماری در خود بنا اهمیت دارد و تعادل و ضد تعادل بارها و وزن‌ها و تنش‌های ساختمانی مکانیسم واقعی یک ساختمان است» (پراند، ۱۳۸۳، ۹). توجه ویژه به تزیین از ویژگی‌های بنیادی معماری دوران صفویه می‌باشد. در نتیجه بناهای اصفهان که از این دوره باقی مانده، منبع مهمی برای بررسی تزیین در معماری اسلامی ایران به شمار می‌رود. تزیینات به ظاهر ساده، اما بعضاً بسیار پیچیده و پر کار هندسی، که معمولاً یا به صورت منفرد و بر سطح آثار، روی دیوارها، سقف و کف بناها و یا در ترکیب هماهنگ با دیگر طرح‌های سنتی مانند ختایی بوده، مورد استفاده قرار می‌گیرند. برای قسمت های داخلی بناها مانند در، پنجره، سقف و یا کف اتاق، مواد مصالح به کار رفته برای طراحی، به پیروی از شکل‌های هندسی به کار گرفته شده‌اند. «هر کدام از اجزای تزیینی هنر اسلامی، شامل نقوش هندسی،

* نویسندهٔ مسئول: مدرس دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهرکرد. a_kh_majzob @yahoo.com
** استاد گروه باستان شناسی دانشگاه تربیت مدرس. tavousi @yahoo.com

Archive of SID
www.SID.ir

اسلیمی‌ها، کتیبه‌ها، رنگ ها و... همگی به خاطر داشتن معانی و مفاهیمی خاص انتخاب و در کنار یکدیگر قرار داده شده‌اند و علاوه بر ذوق هنری و دید زیبایی‌شناسی هنرمندان سنتی، گویای افکار، عقاید و ارزش‌های حاکم بر زندگی اجتماعی دوره صفویه هستند». (فراستی، ۱۳۸۵، ۷۹) تزیینات خارجی عالی‌قاپو بیشتر معمارانه است تا کاربردی و تأکید آن بر طاق نماهای مشبک و دهانه‌های قوس دار است.

تحلیل و بررسی دیوارنگاره های عالی قاپو

تصاویر شماره ۱ و ۲: دیوارنگاره‌های عالی قاپو، منبع: نگارندگان.

توجه پادشاهان صفوی به هنر و نگارگری قطعا منجر به رشد و تعالی نسخ خطی و انتقال آنها به دیوارها با همان شیوه شد، در نتیجه با توجه به آثار و شواهد باستان شناسی می‌توان گفت با ارزش ترین دیوارنگاره‌ها و رواج آنها مربوط به دوره صفویه است. «به رغم اینکه بسیاری از مجموعه دیوارنگاره های سده یازدهم (ه. ق) اکنون از میان رفته اند.اما بامقایسه آنچه ساختمان مجلل و کاخ شاهی که قابل شناسایی مانده‌اند با مینیاتورها و مرقعات همان دوران (صفوی) آشکار می‌گردد که نگارگری‌های عالی قاپو و چهل ستون اصفهان شباهت‌های نزدیک، هم با صورت سازی‌ها و طراحی‌های فردی دارند و هم با ترکیب‌بندی‌های گروهی و بزرگ مقیاس معاصرشان». (شریف‌زاده، ۱۳۸۱، ۱۰۴) «نقاشی‌های دیواری و کاشی‌های تصویری غالباً به لحاظ موضوع و حتی ترکیب‌بندی شباهتی بارز با نگاره‌های آن زمان دارد و می‌توان حدس زد که توسط محمد قاسم و یا دیگر نگارگران دربار اجرا شده‌اند». (پاکباز، ۱۳۸۶، ۱۲۳).«اجرای دیوارنگاره‌ها در این کاخ به صورت گروهی انجام می‌شد یعنی کارهایی از قبیل طراحی، ترکیب بندی، قلم‌گیری، و ساخت و ساز صورت‌ها به عهده استادان بود و کارهایی نظیر بوم‌سازی و رنگ‌آمیزی را شاگردان انجام می‌دادند». (بابایی، ۱۳۸۶، ۱۳۷). با توجه به اینکه نقاشی‌های عالی قاپو بدون امضا و تاریخ هستند باید تاریخ‌گذاری دیوارنگاره‌های آن با استفاده از آثار رقعه‌ها و تک‌برگ‌ها میسر شود. دیوارنگاره‌های عالی قاپو از نظر فنی به نظر می‌رسد شبیه نقاشی‌های دیواری خانه تاریخی پیرنیا در نایین می باشد. در این جا هم نقوش ایجاد شده بر روی گچ با نظم و ترتیب معماری بنا انطباق دارند. و سراسر فضای دیوار تالار در ارتفاع حدود ۲/۵ متر از کف را می‌پوشانند. نقوش دیواری پرندگان و اسلیمی‌ها را آنچنان ظریف و زیبا نشان می‌دهد به گونه‌ای که یک مذهّب برای تزیین کتاب عمل می‌کند. پیکرها فقط در شاه‌نشین به چشم می‌خورند، و اینها نیز از لحاظ سبک و موضوع به کار نگارگران برجسته آن زمان شبیه هستند. سبک دیوار نگاره‌های عالی‌قاپو همان سبک نگارگری صفوی است که با اندازه‌های بزرگ بر روی دیوار اجرا شده‌اند. دیوارنگاره‌های عالی‌قاپو نشان می‌دهد که چگونه هنرمند نگارگر علاوه بر هنرنمایی در آثار مکتوب به خلق دیوارنگاره‌های ممتازی در عمارت عالی قاپوموفق شده است.

بررسی شیوه تمپرا [1] در دیوارنگاری مکتب اصفهان

در دورهٔ صفوی، آرایش کاخ‌ها و بناهای عمومی و خصوصی با دیوارنگاری رونقی بی‌سابقه یافت و نقاشی دیواری در انواع مختلف، جزیی جدایی ناپذیر از معماری شد. مهم‌ترین دیوار نگاره‌های تصویری این دوره که به شیوه تمپرا اجرا شده، عبارت‌اند از: ۱ـ دیوار نگاره‌های کاخ عالی‌قاپو در تالار موسیقی و روی ازاره‌ها، بخش‌های زیر دوال و طاقچه‌ها و گوشواره‌ها، ۲ـ طبقهٔ سوم این کاخ و روی بدنه جرزها در قسمت بالای از اره‌ها در زیر دوال [2] تزیینی تالار مرکزی و ۳ـ بخش‌هایی در ایوان ستون دار دیده می‌شود. در دیوار نگاره های تمپرای اصفهان چون دیوارنگاره‌های عمارت عالی قاپو تأثیر نقاشی اروپا بر نقاشی دوران صفوی دیده می‌شود، تأثیرات اروپایی را در مواردی چون مدل جامه‌ها، سرپوش‌ها، نشستن پیکره‌ها بر روی صندلی و...می‌توان مشاهده کرد. «در مطالعات فن شناسی انجام گرفته روی نقاشی‌های دیواری اجرا شده به شیوه تمپرا در بناهای دوران صفوی اصفهان، لایه‌های اصلی تشکیل دهندهٔ این تزیینات به ترتیب اجزا عبارت‌اند از: تکیه‌گاه، آستر، بستر شامل بستر زیرین و بستر رویه، لایهٔ تدارکاتی یا لایه بوم‌کننده، لایه‌های رنگ و لایه‌های محافظت کننده». (اصلانی، ۱۳۸۶، ۳۲۸).

مشق‌نگاره‌های پنهان عالی قاپو

مشق‌نگاره‌های پنهان عالی قاپو که از نظرموضوع و تعداد کم ولی ارزشمندند از لحاظ اجرا در برخی از تصاویر باقی مانده، آنچنان مورد توجه قرار نگرفته و اطلاعات زیادی از آنها موجود نمی‌باشد. اولین گام در بررسی و شناخت آن ها یافتن این طرح‌ها و تمیز دادن آنها از تصاویر اصلی است

Archive of SID
www.SID.ir

چرا که در برخی از موارد تنها خطوطی تک و محو از طرح باقی مانده است به طور کلی آن چه درباره مشق‌نگاره‌های پنهان می‌توان گفت این است که در پی فرو رفتن رنگ‌ها، تزیینات بعضی قسمت‌های نقوش تک رنگ به صورت طراحی بدون پیش طرح ظاهر شده‌اند. همچنین به دلیل پنهان بودن طرح‌ها، دیدن آنها بسیار مشکل است. بعضی از نقوش هنوز در زیر لایه‌های رنگ پنهان است. برخی طرح‌ها نیز از بین رفته و یا مخدوش شده و تعدادی دیگر در ترکیب با تصاویر تزیینی است و آمار دقیق این آثار در مجموعه عالی قاپو مشخص نیست. این نقوش با سه موضوع ۱ـ انسانی، ۲ـ حیوانی ۳ـ گیاهی دیده می شود. نقوش انسانی:«در تمامی قسمت‌های کاخ عالی قاپو، به جز طبقه پنجم، آن چه تاکنون به دست آمده ۱۷ طرح در اندازه‌ها و صورت‌های متفاوت شامل طرح بدن کامل در حالت‌های مختلف، چهره، نیم تنه، یا قسمتی از بدن است. عمده‌ترین نقوش در این دسته از طرح‌ها، دارای خصوصیات نقاشی ایرانی است. البته در برخی از موارد لباس شخصیت‌ها ظاهر فرنگی دارد. در برخی موارد می‌توان از این طرح‌ها استنباط فرمی طنزگونه که امروزه تحت عنوان مضحک قلمی یا به اصطلاح غربی کاریکاتور شناخته می‌شود داشت». (حمزوی، ۱۳۸۶، ۲۹۵ـ۲۹۸). نقوش حیوانی: به دو دسته پرندگان و سایر حیوانات تقسیم‌پذیر است.«در مینیاتور یک کتاب مانوی دو شاخه گل تابدار و پرچین و شکن می‌بینیم و این تعبیر در عالی قاپو فراوان به چشم می خورد. برخی از اشکال نقاشی‌های عالی قاپو از قبیل درختان با تنه‌های مواج و پیچ در پیچ،... یک سنت کهن ایرانی است. مقایسه تزیینات دیواری اصفهان با قالی‌های قرن شانزدهم میلادی آموزنده است». (استلینگ، ۱۳۶۲، ۹۲ـ۹۱). نقوش گیاهی:«طرح‌های به دست آمده را می‌توان به انواع گل و برگ ختایی، نقوش اسلیمی و طرح‌هایی از گل و برگ و درختان طبقه‌بندی کرد نمونه‌ای از ترسیم تنه درخت در طبقه سوم کاخ عالی قاپو وجود دارد که اجرای کلی و فرم آن بسیار شبیه به آثار شرق دور است». (حمزوی، ۱۳۸۶، ۲۹۹)

تصاویر شماره ۳ و ۴: دیوارنگاره‌های عالی قاپو، منبع: نگارندگان.

تحلیل تزیینات طبقه ششم کاخ عالی قاپو

در طبقه ۶ کاخ عالی‌قاپو تعداد زیادی نقاشی وجود دارد. این نقاشی‌ها را اغلب بر سطح دیوارها، طاقچه‌ها و ازاره‌ها کشیده‌اند و تقریباً تمام سطح دیوارهای این طبقه از بالا به پایین، با استفاده از این نقاشی‌ها تزیین شده است. ابعاد و اندازهٔ نقاشی‌ها با توجه به سطح دیوارمشخص شده، تقسیم‌بندی انجام شده برای چارچوب و موضوع نقاشی متفاوت است. نقاشی‌های طاقچه‌ها دربردارنده تک چهره‌هاست و نقاشی‌هایی که در بخش ازاره‌ها قرار دارند شامل تک چهره‌ها و یا زوج عشاق‌اند و اگرچه در قسمت ازاره‌ها بخاطر سطح بیشتر، نقاشی‌های تک چهره بزرگتر از نقاشی‌های طاقچه‌ها انجام شده است.به نظر می‌رسد نحوه چیدمان شخصیت‌ها در دیوارنگاره‌های طبقهٔ ۶ کاخ عالی قاپو بر اساس یک طرح و ارتباط از قبل مشخص شده استوار است. شیوه چیدمان نقاشی‌های تک چهره به گونه‌ای است که چه آثاری که در کنار یکدیگر هستند و چه آثاری که روبروی هم قرار دارند، از نظر ارتباط با یکدیگر، در نهایت یک زوج عشاق را تداعی می‌کنند.

در این طبقه، از طرح‌هایی مانند گل، بوته، گلدان و پرنده در کنار نقاشی‌های تصویری استفاده شده است. سقف‌های مقرنسی این تالار را با استفاده از تزیینات زیبای تنگ بری آراسته و روی آنها را با نقوش تزیینی و اسلیمی لایه چینی کرده‌اند و با استفاده از ورق طلا روی این تزیینات را پوشش داده‌اند که متأسفانه در حال حاضر بجز بخش‌های کوچکی از آن، قسمت عمده ورق طلا از بین رفته است. بخش شمالی این تالار در سال‌های اخیر با چند تیغه آجری و درو پنجره‌ای الحاقی از بقیه قسمت‌های تالار جدا شده است.

Archive of SID
www.SID.ir

تصاویر شماره ۵ و۶:کشته‌بری‌های عالی قاپو، منبع: نگارندگان.

در دوران صفویه هنر گچبری وارد شیوه وسبک‌های خاصی می‌شود به طوری که زیباترین مقرنس های گچی زینت بخش کاخ‌ها شده است. «گچبری اساساً به شکل سبکی جهت پوشاندن دیوارها با طرح‌های تزیینی مورد استفاده قرار می گرفته است. در قرن های یازدهم میلادی این شیوه در سراسر شرق نزدیک وجود دارد». (هیل، ۱۳۷۵، ۱۰۳). در ایران دورهٔ شاه عباس صفوی برای نخستین بار نقاشی بجای آرایش کتابها برای تزیین بناها و تأثیر بر فضاهای معماری استفاده شده، در این زمان به دستور شاه استادان نقاشی طرح‌های مورد نیاز را با توجه به نماهای معماری در اختیار شاگردان و گچبران و کاشی کاران قرار می‌دادند. «ظاهراً مهم‌ترین علت ابداع این روش کشته‌بری صرفه جویی در وقت با توجه به وقت‌گیر و پر کار بودن سایر شیوه‌های گچبری بوده است». (اصلانی، ۱۳۸۵، ۱۲۳) مهمترین وجه تمایز این نوع گچبری با دیگر شیوه‌های گچبری اختلاف سطح بسیار اندک در آن است. برجستگی سطوح برآمده نسبت به بخش‌های فرو رفته در این شیوه به قدری کم است که حتی از فاصله نزدیک به چشم نمی آید و بیشتر نقاشی جلوه می کند تا گچبری، در تزیینات کشته‌بری از چهار عنصر مهم استفاده می‌شود که عبارتند از ۱ـ گچ ۲ـ گچ اصفهان ۳ـ گچ سفید ۴ـ گچ کشته.

◆ شیوه‌های اجرایی تزیینات کشته‌بری در کاخ عالی قاپو

تزیینات کشته‌بری عالی‌قاپو که عمده‌ترین تزیینات کاخ را تشکیل می دهد، مجموعه ای است بسیار زیبا که برای هر بیننده صاحب ذوقی فرح بخش و چشم نواز است. این نقوش زیبا نه برای نمایش صرف طبیعت بلکه برای القای حرکت و نمایش زندگی با دیدی تزیینی است. «خالقان این تزیینات قدرت تخیل و ابداع خود را به کار گرفته و گاه نقوشی ترسیم کرده‌اند که در اثر استمرار توجه به خطوط طبیعت به صورت مجرد در شکل‌ها و طرح‌های دیگر نیز نمایان شده که بعضاً به هیچ وجه در طبیعت نظیر آنها را نمی‌توان یافت. طراحی و نقش‌پردازی این تزیینات و اجرای بعضی از آنها به دست هنرمندان بزرگ آن زمان از جمله رضا عباسی و شاگردان چیره دست او، جلوه و جلایی خاص به نقش و نگار کاخ عالی قاپو داده است». (اصلانی، ۱۳۸۵، ۳۵۷)

«طراحان کشته‌بری عالی‌قاپو بی‌گمان زبده‌ترین تذهیب‌کاران زمان بوده‌اند همتای برخی از لطیف‌ترین برگ‌های تذهیب آن عصر را می‌توان در آذین‌های سقف تالار تشریفات عالی‌قاپو مشاهده کرد. آذین‌های دیواری این بنا راهگشای تمامی سبک‌های تزیینی آن دوران بوده است. همان طرح در بافت‌ها و قالی‌ها نیز نمایان است. قالی‌های مشهور به لهستانی همتای آذین‌های عالی قاپو است. قطعهٔ پارچهٔ ابریشمی محفوظ در موزهٔ ویکتوریا و آلبرت تقریباً اجرای ابریشمی یکی از اسپرهای این بنا است». (پوپ، ۱۳۸۷، ۱۳۵۲)

برای ایجاد نقاشی‌های تزیینی کشته‌بری از روش تمپرای گلی استفاده شده است و لایه‌های تشکیل دهنده این تزیینات به ترتیب اجزا چنین است: تکیه گاه، آستر، بستر، لایه تدارکاتی و لایه رنگ. شیوه‌های اجرای تزیینات کشته بری در کاخ عالی‌قاپو عبارت است از:۱ـ بدنه و سازه اصلی دیوارها و نماهایی که تزیینات نقاشی کشته‌بری روی آنها اجرا شده اغلب از آجر و ملات گچی است. ۲ـ برای انسجام اندود گچ به منزله ی بستر این نقاشی‌ها به شمشه‌گیری‌هایی گچی می‌پرداختند.۳ـ بعد از آن روی دیوار را با لایه‌ای کاهگل به ضخامت ۲ تا ۳ سانتی متر به عنوان لایه آستر می‌پوشاندند.۴ـ بر روی لایهٔ آستر کاهگل خشک شده را با لایه‌ای از گچ نرم می‌پوشاندند و سطح صاف و یکنواختی به وجود می‌آوردند که قطر این گچ از نیم تا ۱/۵ سانتی متر متغیر بوده است. ۵ـ پوشانیدن سطح گچ لایه رویه با قشر نازکی از گچ کشته و ایجاد سطوح صیقلی پرداخت شده با گچ کشته، قطر این لایه از یک میلیمتر تجاوز نمی کند.۶ـ سپس تمام سطح لایه را با گل سفید و محلول گرد سریش مخلوط و صاف می کردند تا به عنوان

Archive of SID
www.SID.ir

لایه تدارکاتی یا لایهٔ بوم کننده عمل کند. ۷ـ استادان نقاش طرح‌ها و تصاویر را با موضوعات مختلف تهیه و پس از سوراخ سوراخ کردن طرح برای گرده کردن روی سطح دیوار آماده می‌کردند و در این مرحله عملیات تثبیت طرح بسیار ضروری می‌شود. ۸ـ پس از گرده‌کردن، طرح را با ابزار مخصوص آهنی نوک تیزی قلم گیری می‌کردند. ۹ـ بقایای گرده را از سطح کار پاک کرده و عملیات برش و تراش گچ را آغاز می کرده اند. این عمل را با ابزاری شبیه به کارد انجام و این برش را تا رسیدن نوک کارد به گچ زبره لایه زیر ادامه می‌دادند. ۱۰ـ رنگ‌گذاری بر روی لایهٔ تدارکاتی به شیوهٔ آبرنگی و در یک تا سه مرحله صورت می‌گرفته است. بیشترین رنگ‌های مورد استفاده در تزیینات شامل انواع رنگ‌دانه‌های آهن، سبز، مسی، آبی لاجوردی و... است. «بعد از اتمام کار به منظور تثبیت لایه‌های رنگ، کل سطوح کشته‌بری شده را با لایه‌ای از محلول کتیرا در آب به غلظت ۱۰ درصد می‌پوشاندند.خاصیت اصلی این لایه علاوه بر تثبیت لایه‌های رنگ، سطح نقاشی را یکنواخت و یکپارچه می‌کند و به آن حالتی مات می‌دهد». (آقاجانی، ۱۳۸۶، ۳۵۹).۱۱ـ یکی از ارزش های فنی شاخص در کشته‌بری‌های کاخ عالی‌قاپو، اتصال محکم و کامل و بدون هر گونه جدایی بین لایه‌های بستر زیرین و کشته بعد از گذشت چهار قرن است. «علل وجود چنین ویژگی ممتاز را می‌توان زبر بودن سطح بستر زیرین و کمک به درگیری و اتصال مکانیکی بهتر بین دو لایه، اجرای لایه کشته قبل از خشک‌شدن و گیرش کامل گچ زبره، وبالاخره پرداخت صحیح و به موقع سطح کشته حدس زد». (همان منبع، ۳۷۰). اگر چه در مواردی تفاوت‌هایی هم بین کشته‌بری‌های کاخ عالی‌قاپو دیده می‌شود مثل به کارگیری لایه‌چینی و طلا چسبان در بین تزیینات گچبری، نقد و تراش مضاعف بخش‌هایی از سطح نقوش، و محدود کردن عملیات گچبری تنها به مرحله تثبیت طرح و بدون هر گونه تراش و ایجاد اختلاف سطح بین نقش و زمینه.

مقرنس‌های عالی‌قاپو

تصاویر شماره های۷ و۸ و۹ : مقرنس‌های عالی‌قاپو، منبع: نگارندگان.

مقرنس‌ها از مهم‌ترین جنبه‌های تزیین معماری اسلامی ایران هستند. با توجه به آثار اولیه باقی مانده به نظر می‌رسد که مقرنس‌ها نقش کاربردی داشته‌اند ولیکن در دوران اسلامی بیشتر نقش تزیینی پیدا می‌کنند. در دورهٔ صفویه بیشتر بناها از مقرنس که بیشتر جنبهٔ تزیین داشته استفاده شده است.مقرنس‌ها خود معرف نشانه‌های ویژه عمارت عالی قاپو هستند. «قاعده این ها از مثلث تا دوازده ضلعی متغیر است، سطوح خارجی هر کدام از این اجزای تزیینی یعنی قسمت‌هایی که از زیر دیده می‌شود به اشکال بطری، گلدان و ظروف دیگر زمان خود ساخته شده است و این طرح‌ها از یک مدل بسیار اصیل و معروف دیگر زمان صفوی که چند ده سال قبل از عالی قاپو ساخته شده یعنی چینی خانه اردبیل که به شاه اسماعیل اول نسبت داده می شود الهام گرفته است». (گالدیری، ۱۳۶۲، ۸۶). «مقرنس محصول همان نوعی آزمون هندسی است که به ابداع گره مسطح انجامید، و متضمن آرا زیباشناسی کلاسیک مبتنی بر تناسب است و نه آن طور که گفته اند وحشت روان مسلمان از خلا». (گل رو، ۱۳۷۹، ۲۳۳). مقرنس ها عنصر تزیینی به شمار می‌روند که بیشتر بر روی یک عنصر معماری مانند سرستون، قوس، فیل پوش، زیر گنبد، کتیبه در و پنجره و...متصل می‌شوند. در دورهٔ صفویه مقرنس استلاکتیتی (آویزان) رواج پیدا می‌کند وتمام مقرنس‌کاری‌های کاخ عالی‌قاپو از گچ ساخته

Archive of SID

www.SID.ir

شده از نوع تنگ‌بری به شکل انواع جام و صراحی هستند که علاوه بر نقش زیبایی، به عنوان پانل‌های جذب کننده نیروی صوت در (اتاق موسیقی) عمل می‌کنند. «این تزیینات از ورق های گچی به ضخامت ۵/۲ سانتی‌متر است که در کنار هم توسط گچ بهم چسبیده شده است. ورق‌های گچی که در خارج قرار می‌گیرد و در معرض دید است چه این که مسطح باشد و یا خمیده، بریده و سوراخ شده است. لبه‌های قسمت‌هایی که بریده شده به صورت ظریف و گرد در آمده و از برون ضخامت آن تنها چند میلیمتر به نظر می‌رسد». (گالدیری، ۱۳۶۲، ۸۷)

تنگ‌بری

تصویر ۱۰: تنگ بری عالی‌قاپو، منبع: نگارندگان.

به نظر نگارندگان تنگ‌بری‌های عالی‌قاپو باعث شاخص‌تر شدن این اثر نسبت به سایر کاخ‌های این عصر و حتی دیگر دوره‌ها شده است. این دیوارهای منحنی و سوراخ دار که به شکل جام و صراحی در دیوار تعبیه شده از لحاظ کنترل انرژی صوتی بسیار جالب به نظر می‌رسند. این دیوارها مشابه پانل‌های جذب‌کننده نیروی صوت هستند و همان طور که گفته شد این تنگ‌بری‌ها طنین نامطلوب را جذب می‌کرده است. در عالی‌قاپو این تزیینات تنگ‌بری به صورت جام و صراحی است که بر روی آنها تزیینات لایه‌چینی به زیبایی کار شده است.

«بالاخره این فن در ایران و هند نیز معمول شد و دیوار با تاقچه های کاملاً تزیینی پوشیده گشت. این شیوه و اسلوب دارای نوعی هدف زیبایی شناختی نیز بود که سطح دیوار را از لختی و خالی بودن نجات می داد». (کونل، ۱۳۸۰، ۶۶). در مورد شیوهٔ تنگ‌بری عالی‌قاپو اوژینوگالویری در کتاب عالی‌قاپو این چنین می‌گوید:

«بنابراین معماران او آخرین طبقه عالی قاپو را چنان می‌سازند که نوازندگان در آن محل آلات موسیقی را بنوازند و در آن جا ضبط شود و بعد از ساعتی شاه به اتفاق همراهان داخل سالن موسیقی می شده و بازتاب آن آهنگ ها به گوش او می رسیده است». (گالدیری، ۱۳۶۲، ۸۸).

تصاویر شماره ۱۱و۱۲و۱۳: کاشی کاری عالی قاپو، منبع: نگارندگان.

www.SID.ir

◆ کاشیکاری عالی قاپو

کاربرد کاشی و گسترش آن در دوران اسلامی به دو منظور بوده است: ۱ـ «تزیین بنا در زیباترین رنگ و نگاره ۲ـ استحکام بخشیدن و مقاوم کردن بنا در رویارویی با پدیده‌های جوی چون باد و باران و سرما». (امیرغیاثوند، ۱۳۸۲، ۴۹). در پیشانی طاق‌ها یا قسمت‌های مثلثی شکل که در طرفین قوس‌های جناغی قرار گرفته، ایوان مرکزی و چهار طاق‌های کوچکتر جانبی با کاشی تزیین شده است. این کاشی‌ها دارای ابعاد ۲۳×۲۳cm بوده و ضخامت آن از خارج به داخل به طور مایل و مورّب است. «از آنجایی که دیواره‌های کاشیکاری شده که در مسیرهای داخلی و خارجی بناها قرار گرفته، به نحو قابل توجهی با سبک معماری همخوانی داشتند. برآورده ساختن نیازهای زیبایی شناسی و کارکردی، نقش اساسی و ضروری آنها به شمار می آمده است». (هیل، ۱۳۷۵، ۱۰۴). هر یک از این سطوح تزیینی با یک قاب کاشی احاطه شده و این قاب‌ها از دو رشته کاشی موازی با رنگ‌های سیاه و فیروزه‌ای تشکیل شده است نقوش این کاشی‌ها از نوع هندسی و تزیینات گل و برگی است. پله‌های عمارت عالی‌قاپو با کاشی هفت رنگ منقوش با گل‌هایی بر زمینه زرد روشن، پوشش یافته است. «در پشت بغل های درگاه‌های تیزه‌دار و رو به خارج بنا که با کاشی‌های معرق خشتی (کاشی هفت رنگ) پوشش یافته‌اند، شاهد طیف گسترده‌تری از نگاره های تزیینی می‌گردیم تا در ساختمان دینی (مسجد شیخ لطف اللّه) و این نشان می‌دهد، کاشیکاری تزیینی در دوران صفویه امتیازی انحصار یافته به بناهای معتبر دینی نمی بوده است». (فریه، ۱۳۷۴، ۲۸۷). کاشیکاری عمارت عالی‌قاپو زیبایی این بنا را دوچندان کرده است. «در عصر صفویه تکنیک کاشی هفت‌رنگ به نحوی گسترده به کار گرفته شد و نصب کاشی‌های چهار گوش درون قاب‌های بزرگ در کنار یک دیگر، منظره‌هایی بدیع همراه با عناصر پیکره‌ای و شخصیت‌های مختلف به وجود می‌آورده‌اند. این قالب‌ها برای تزیین کاخ‌های مسکونی ـمشخصا آن دسته از کاخ‌هایی که اوایل قرن یازدهم(ه ق) در اصفهان و کاخوارهٔ نایین (خانه پیرنیا) بنا شده به کار رفته‌اند». (پورتر، ۱۳۸۱، ۱۱)

◆ لایه‌چینی طلاکاری‌های عالی‌قاپو

لایه‌چینی یکی دیگر از تزیینات وابسته به معماری است که در دوره صفویه رواج می‌یابد و به نحوی شایسته در عمارت عالی قاپو به نمایش در آمده است.«پیتر و دلا واله زیبایی این قصر را در نقوش دیواری آن می‌داند. دیوارهایی که از بالا تا پایین با طلا و مینیاتورهای عالی به رنگ‌های مختلف آذین شده‌اند طاق‌ها نیز همگی پر نقش و نگار و با آب طلا و رنگ‌های تند تزیین شده‌اند. در مورد تالار عمارت عالی‌قاپو که از الحاقات دورهٔ شاه عباس دوم است. سانسون نوشته:

> سقف آن از چوب مطلا ساخته شده است...تیغه های چوبی این سقف مطلا را نیز در کمال ظرافت و زیبایی رنگ آمیزی کرده اند. سقف تالار بر روی هجده ستون طلایی رنگ نقش برجسته استوار می باشد. این ستون‌ها به سقف تالار تلالوی خاص میبخشد و... ». (هلاکویی، ۱۳۸۷، ۴۲).

تصویر ۱۴: لایه‌چینی بر روی تنگ‌بری ودیوار عالی‌قاپو، منبع: نگارندگان.

در لایه‌چینی که ابتدا طرح مورد نظر را بعد از سوزنی کردن به کمک پودر زغال به روی دیوار منتقل و به وسیله قلم مو با آب مرکب رقیق طرح راثبیت می کنند و در مرحله بعد لایه چینی و طلا کاری است که حاشیه ۳ سانتی‌متری اطراف نقاشی و قسمت‌هایی تاج و سربند و... به روش لایه‌چینی تزیین می‌شود. تهیه لایهٔ تدارکاتی طلا و مرحله طلا چسبانی از مهمترین مراحل محسوب می‌شود. اوج استفاده از لایه‌چینی در کاخ عالی‌قاپو در طبقهٔ سوم و طبقه آخر این بنا مشاهده می‌شود. به طور کلی در کاخ عالی‌قاپو تنها آثار از لایه‌چینی بر روی سطح گچی دیواراز طبقه سوم باقی مانده است.به نظر می رسد تزیینات برجسته طلاکاری شده در این بنا به دو طریق کار شده است ۱ـ ماده لایه‌چینی به صورت مایع با یک قلم مو چندین بار روی سطح دیوار کشیده شده تا نقشی برجسته ایجاد گردد. ۲ـ نقشی فرو رفته روی دیوار ایجاد شده و بعد درون این قسمت های فرو رفته با ماده لایه چینی پر شده به طوری که فرو رفتگی‌ها کاملاً پرنشده و نقش همچنان فرو رفته باقی بماند.

Archive of SID

www.SID.ir

نتیجه‌گیری

در لوای سلطنت شاه عباس، سبکی جدید در معماری پرورش یافت. مقیاس با ابهتی که از روزگار هخامنشیان میراث گران‌قدر معماری ایرانی بود و در دوران شاه طهماسب تقریباً از بین رفته بود دگر باره بهبود یافت و ساخت و ساز بار دیگر در سبکی عالی از سر گرفته شد. بررسی تزیینات وابسته به معماری بنای باشکوه این عصر اصفهان یعنی کاخ عالی قاپو به خوبی بیان گر موارد ذکر شده است. دیوار نگاره‌های عالی‌قاپو که در مکتب اصفهان کار شده‌اند جزء نفیس‌ترین دیوار نگاره‌ها هستند با ویژگی‌های ایرانی ولی تأثیر نقاشی اروپایی را در مواردی چون مدل جامه‌ها، سرپوش‌ها و نشستن پیکره‌ها را بر روی صندلی می‌بینیم. بخشی از دیوار نگاره‌ها به شیوه تمپرا و برخی آبرنگی کار شده‌اند نقوش عالی‌قاپو با سه موضوع انسانی، حیوانی و گیاهی دیده می‌شود. ضمناً موضوع تعدادی از نقاشی‌ها که فاقد امضا و تاریخ‌اند با شماری از رقعه‌های دوره صفوی مشترک است. از دیگر تزیینات بکار رفته در بنای عالی قاپو شامل لایه‌چینی، مقرنس‌کاری از نوع تنگ‌بری، کاشی‌کاری و کشته‌بری است. در نهایت عالی‌قاپو با مجموعه‌ای از تزیینات که در دل خود جای داده است به عنوان یک اثر شاخص عصر صفوی باقی خواهد ماند.

پی‌نوشت‌ها

۱- تکنیکی در نقاشی که ماده ی رنگی با زرده تخم مرغ و آب ترکیب می شود به این ترتیب رنگ های کور، پایدار و زود خشک شونده ای حاصل میشود که پس از خشک شدن نمودی روشن تر دارند. (اصلانی، ۱۳۸۶، ص ۳۲۸)

۲- عنصری که بعد از کلاف بندی پای طاق های بر روی پنجره ها ، جرزها و بالای طاقچه ها با گچ و به شکلی ساده که برجسته تر از دیوار است می سازند.(همانجا)

۳- جهانگرد ایتالیایی که در زمان شاه عباس مدتها در دربار صفوی بود.(سایت گوگل)

۴ - مبلغ مسیحی که در زمان سلطنت شاه سلیمان صفوی برای ترویج دین مسیحیت به ایران آمده بود.(سایت گوگل)

فهرست منابع

۱- استلینگ، داریدان، **نقاشی‌های صفوی کاخ عالی‌قاپوی اصفهان**، ترجمهٔ: جلال ستاری، مجله هنر و مردم، ۶۴، ۱۳۶۲.

۲- اصلانی، حسام، **شیوهٔ اجرای تزیینات کشته‌بری در کاخ عالی‌قاپو**، گلستان هنر، ۱۳۸۵، ۵.

۳-اصلانی، حسام، **بررسی شیوهٔ تمپرا در دیوارنگاری مکتب اصفهان**، در: مجموعه مقالات نگارگری (گردهمایی مکتب اصفهان)، تهران: انتشارات فرهنگستان هنر، ۱۳۸۶.

۴-امیر غیاثوند، محبوبه، **هنر گره چینی در معماری**، تهران: انتشارات مؤسسهٔ فرهنگی تکوک زرین، ۱۳۸۲.

۵- آقاجانی، حسین، **دیوارنگاره‌های کشته‌بری در بناهای اصفهان عهد صفوی** در: مجموعهٔ مقالات نگارگری (گردهمایی مکتب اصفهان)، تهران: انتشارات فرهنگستان هنر، ۱۳۸۶.

۶-بابایی، بهزاد، **بررسی جنبه‌های زیباشناسی شخصیت‌ها در نقاشی‌های** دورهٔ صفویه، در: مجموعه مقالات نگارگری (گردهمایی مکتب اصفهان)، تهران: انتشارات فرهنگستان هنر، ۱۳۸۶.

۷- براند، هیلن، **معماری اسلامی**، ترجمهٔ: دکتر باقر آیت‌اللّه‌زاده شیرازی، تهران: انتشارات مؤسسهٔ فرهنگی تکوک زرین، ۱۳۸۲.

۸- پاکباز، روئین، **نقاشی ایران (ازدیروز تاامروز)**، تهران: انتشارات زرین و سیمین، ۱۳۸۶.

۹- پوپ، آرتور، فیلیس آکرمن، **سیری در هنر ایران (معماری دوران اسلامی)**، ترجمهٔ: سیروس پرهام، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۷.

۱۰- پورتر، وینیتا، **کاشی‌های اسلامی**، ترجمهٔ: مهناز شایسته‌فر، تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاداسلامی، ۱۳۸۱.

۱۱- حمزوی، یاسر، **نگاهی به مشق‌نگاره‌های پنهان کاخ عالی‌قاپوی اصفهان**، در: مجموعه مقالات نگارگری (گردهمایی مکتب اصفهان)، تهران: انتشارات فرهنگستان هنر، ۱۳۸۶.

۱۲- شریف‌زاده، عبدالمجید، **دیوارنگاری در ایران**، مؤسسهٔ صندوق تعاون سازمان میراث فرهنگی کشور، ۱۳۸۱.

۱۳- گل رو، نجیب اوغلو، **هندسه و تزیین در معماری اسلامی**، ترجمهٔ: مهرداد قیومی بیدهندی، تهران: انتشارات روزنه، ۱۳۷۹.

۱۴ - فراستی، مریم، **همنواختی کتیبه و نقوش هندسی در بناهای اصفهان عصر صفوی**، فصلنامهٔ مطالعات هنر اسلامی، ۱۳۸۵.

۱۵- فریه، دبلیو، **هنرهای ایران**، ترجمهٔ: پرویز مرزبان، تهران: انتشارات فرزان روز، ۱۳۷۴.

۱۶- کونل، ارنست، **هنر اسلامی**، ترجمهٔ: یعقوب آژند، تهران: انتشارات مولی، ۱۳۸۰.

۱۷- گالدیری، اوژینو، **عالی‌قاپو**، ترجمهٔ: عبداللّه جبل عاملی، انتشارات سازمان حفاظت آثار باستانی، ۱۳۶۲.

۱۸- هلاکویی، پرویز، عابداصفهانی، عباس سامانیان وحسام اصلانی، **بررسی فنی لایه‌چینی تزیینات طلاچسبان دوره صفوی در اصفهان**، هنرنامه، ۱۳۸۷.

۱۹- هیل، درک، اولگ گرابر، **معماری و تزیینات اسلامی**، ترجمهٔ: مهرداد وحدتی دانشمند، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۵.

20- www.google.com

Archive of SID
www.SID.ir